

спроможності нашої молоді у сучасному світі, першим кроком до забезпечення можливостей розвитку та самореалізації молодих громадян в Україні.

Цілеспрямована, масштабна, всебічна підтримка дитячо-юнацької творчості, системи дошкільної та позашкільної освіти – це критично необхідна стратегічна інвестиція у людський капітал, у тих, хто будуватиме і розвиватиме Україну упродовж наступних десятиріч.

2.2.2. Загальна середня освіта

Стратегічним напрямом розвитку сучасної середньої освіти є забезпечення її якості, що нарівні з добробутом і здоров'ям людини стає обов'язковим чинником і показником успішності країни, благополуччя громадян. Упровадження ідей людиноцентричної освіти зумовлює нове розуміння освітньої якості. Якісна освіта має відповідати і суспільним потребам, і різноманітним запитам особистості, якомога точніше враховувати індивідуальні нахили, здібності, інтереси, формувати здатність до співпраці, подальшого навчання упродовж життя, виховувати гуманність, толерантність, відповідальність у ставленні до людей, природи, суспільства, держави.

Загалом у 2012/2013 навчальному році в Україні функціонувало 19,7 тис. загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчалося понад 4,2 млн учнів, працювало 510 тис. учителів. Майже дві третини шкіл (12,8 тис., або 65%) розташовані в сільській місцевості, у них здобувають освіту 1,3 млн учнів.

У 2012 р. новий етап розвитку шкільної освіти розпочато із суттєвих змін у **початковій школі**. Цей рівень освіти здобувають 1,6 млн (37%) учнів 1–4 класів. Початкову освіту одержують у різних умовах: автономній школі I ступеня, у складі школи I–II чи I–III ступенів, навчально-виховному комплексі «Школа–дитячий садок», малочисельній початковій школі, у спосіб індивідуального навчання. Загалом у країні створено належні умови для **доступності та обов'язковості** початкової освіти для всіх дітей молодшого шкільного віку незалежно від місця проживання, етнічного походження та матеріального становища батьків.

Водночас не може бути жодних виправдань, якщо поза школою залишаються окремі діти. Жодна дитина не може бути позбавлена права на вчасну й повноцінну освіту ні через безвідповідальність батьків, ні через байдужість органів влади. У зв'язку з цим необхідно забезпечити суворий контроль із боку державних органів, формувати відповідну позицію громадськості, вчителів, ЗМІ. Суворо й безкомпромісно слід реагувати й на кожен випадок насильства над дітьми, у якій би формі воно не виявлялося.

Чотири роки початкової школи вельми потужно впливають на дитячу психіку, пізнавальний і моральний розвиток. Справедливим є вислів «початкова школа – корінь шкільної освіти». Тут вони мають набути міцну предметну підготовку, достатній розвиток, позитивний соціальний досвід. У зв'язку з цим важливо забезпечити належну передшкільну підготовку, яка кількісно збільшується, але її якість далеко не завжди відповідає потребам віку дошкільників і перспективним вимогам початкової освіти. Проблема наступності в усіх вимірах потребує нагальних наукових і організаційних рішень.

Зміст освіти є системоутворювальним чинником її якості. Позитивним кроком стало його оновлення на засадах особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів. У новому державному стандарті й нових програмах чітко окреслено вимоги до засвоєння освітнього змісту. Учні початкової шко-

ли розпочинають вивчати природознавство й іноземну мову з першого класу, інформатику – з другого. Першокласників вчасно забезпечено новими підручниками з усіх предметів.

Поки що не вдалося досягти належної варіативності підручників, учителі не отримали права їх вибирати. Упровадження оновленого державного стандарту, як і на попередньому етапі, не забезпечене державним замовленням на видання навчальних комплектів для учнів і методичних посібників для учителів. Потребує значного розширення створення та виготовлення засобів навчання нового покоління. Орієнтуючись на досвід країн-лідерів у галузі освіти, освітню модернізацію обов'язково необхідно супроводжувати відповідними державними гарантіями щодо умов її повноцінного здійснення.

Викликає занепокоєність погіршення **здоров'я дітей** шкільного віку взагалі, і молодших учнів зокрема. З-поміж причин домінують шкільні чинники (зростання навчального навантаження, гіподинамія, нераціональний розклад, недостатнє освітлення і неякісне повітря в класах, проблеми з харчуванням і питним режимом тощо). Значно збільшилася кількість учнів початкових класів із погіршенням зору та ознаками емоційного неблагополуччя. Педагогам разом із медиками необхідно розробити нові вимоги до створення сприятливого для дітей навчального середовища, а органам управління освітою їх реалізувати. Стан здоров'я дітей, умови їх навчання необхідно обов'язково враховувати при оцінюванні якості роботи школи, її педагогічного колективу.

Підвищеної уваги потребує **початкова освіта у сільській місцевості**. Тут початкову освіту діти здобувають у школах I ступеня (474 з них із чисельністю до 10 осіб), у школах I–II ступенів (1559 із чисельністю до 40 осіб), школах I–III ступенів (2521 із наповнюваністю до 100 учнів). У 2012 р. на парламентських слуханнях «Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та шляхи їх подолання» прийнято слушні рекомендації, які потрібно взяти до уваги та домогтися їх реалізації і Кабінету Міністрів України, і новому складу Верховної Ради України.

Щодо одержання початкової освіти необхідно зважати на те, що процеси оптимізації мережі навчальних закладів, включно з утворенням освітніх округів, не мають позбавляти дітей цього віку **можливості навчатися за місцем проживання**, адже підвезення до великої школи створює для дітей надто тривалий навчальний день. Для них треба розширювати мережу груп продовженого дня (нині цими групами охоплено 31% учнів), організовувати якісне гаряче харчування тощо. Потрібно всебічно вивчати і впроваджувати позитивний досвід закладів «Школа–родина» з малою чисельністю учнів, комплексів «Школа–дошкільний заклад», урахувати прогнозовані демографічні зміни, очікуваний розвиток агрокомплексів тощо.

Якісна початкова освіта значною мірою залежить від **підготовки учителя**. В умовах швидкого зростання обсягів інформації, поширення нових способів навчання й комунікації особа вчителя і роль школи не стають менш значущими. Особливо важливою є роль учителів початкової школи, які є тією ланкою, що має закласти міцну пізнавальну та моральну основу для подальшого навчання, дієво сприяючи подоланню негативних тенденцій, наявних сьогодні у середній і вищій освіті. Ураховуючи значення початкової освіти та вчителя початкових класів, реальна реабілітація педагогічної діяльності, підвищення матеріального становища та суспільного статусу, ремотивація педагогічних працівників мають починатися саме на рівні початкової школи.

У зв'язку з новою ситуацією у розвитку початкової освіти необхідно внести зміни до освітньо-професійних програм бакалаврів і магістрів педагогічних спеціальностей, **посилити практичну підготовку майбутніх педагогів**. У перспективі необхідно здійснити поступовий перехід до забезпечення початкової школи вчителями з кваліфікацією магістра, особливу увагу при їх підготовці приділяючи виховним компонентам. Крім того, з огляду на інтенсифікацію змін, необхідно забезпечити запровадження сучасних методів підвищення кваліфікації педагогічних та науково-педагогічних працівників, у т.ч. на основі дистанційних та інтерактивних методів. Важливо реалізувати право учителя початкової школи викладати всі предмети навчального плану, працювати на повну ставку. Молодий учитель, ідучи на своє перше робоче місце, має розраховувати на гідну матеріальну винагороду і наставництво досвідчених колег.

Оновлення у 2012 р. державних стандартів **базової та повної загальної середньої освіти**, ухвалення нових навчальних програм для основної школи потрібно повною мірою використати для посилення впливу школи на формування самодостатньої молоді людини. Окрему увагу необхідно приділити реальному утвердженню **профільної старшої школи**, цікавої і потрібної школярам, які постають перед надзвичайно важливим життєвим вибором щодо подальшої самостійної діяльності. Для цього, крім оновлення змісту освіти, необхідно сформувати ефективну мережу навчальних закладів, які повною мірою забезпечуватимуть освітні потреби старшокласників. Чільне місце тут мають посісти одно- або багатoproфільні ліцеї з відповідною базою та кадровим потенціалом, гімназії, а також профільні класи у звичайних школах. Вони мають задовольняти потреби більшої частини випускників 9-х класів, які переходять до 10-х класів (їх 63%). Решта випускників 9-х класів продовжують навчання у професійно-технічних (17%) та вищих (20%) навчальних закладах.

Поступ до знаннєвого, інноваційного, інформаційного суспільства вимагає модернізації освітнього середовища, зокрема насичення його сучасними інформаційно-комунікаційними засобами, забезпечення широкого доступу учнів і вчителів до інформаційних ресурсів, запровадження в педагогічну практику інноваційних технологій навчання, широке використання підходів і методів базованої на новітніх технологіях відкритої освіти. В умовах безперервної освіти це має створити нові можливості для формування особистості, спроможної до постійного самовдосконалення і самореалізації у сучасному суспільстві. Сьогодні, коли майже в кожній школі є комп'ютери та доступ до інтернету, коли багато шкіл мають інтерактивні мультимедійні дошки та інші засоби інформаційно-комунікаційних технологій, перед освітою постають невідкладні завдання повноцінного забезпечення формування та належного функціонування цілісного інформаційно-навчального середовища, спрямованого на задоволення потреб громадян у якісній освіті, на розвиток кожної особистості відповідно до її здібностей і творчого потенціалу.

На жаль, досягнутий стан інформатизації та комп'ютеризації освіти поки що суттєво не вплинув на зміст, методи і форми навчання, організацію та управління навчальною діяльністю. За темпами інформатизації освіти Україна відстає не лише від світових лідерів, а й від країн-сусідів – Польщі, Росії та ін. Разом з тим світові тенденції розвитку освіти засвідчують, що запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчальний процес сприяє появі нових, майже необмежених можливостей для його індивідуа-

лізації та диференціації, розширення простору для інноваційної педагогічної діяльності.

Розв'язанню проблем інформатизації української школи має сприяти реалізація чинних цільових державних програм з інформатизації освіти, національного проекту «Відкритий світ», ініціативних програм розвитку освіти регіонального рівня. Насамперед необхідно створити комп'ютерно-орієнтовані засоби навчання й навчальні середовища, що створюють умови повного, швидкого, точного, з мінімальними зусиллями доступу всіх суб'єктів навчання до інформаційних освітніх ресурсів. Для цього слід зосередити зусилля вчителів, викладачів, учених на розробленні широкого спектра навчальних матеріалів нового покоління з різних предметів – сучасних електронних бібліотечних систем, які були б загальнодоступними й постійно оновлювалися.

Забезпеченню вільного доступу до освітніх ресурсів і послуг мають сприяти розгалужені системи дистанційного навчання та електронних освітніх ресурсів, які повинні ефективно доповнювати традиційні форми освіти, формуючи головні та предметні компетентності учнів, здатність до самостійної роботи й самовдосконалення. Такі сучасні форми освіти набувають додаткової актуальності з огляду на запровадження профільного навчання в загальноосвітніх школах, де опанування профільних предметів є ускладненим з тих чи інших причин. Вони також дають позитивний педагогічний і соціальний ефект для дітей з особливими потребами, в умовах надання додаткової позашкільної освіти, розвитку обдарованих дітей тощо. Інформатизація вітчизняної освітньої системи є необхідною умовою забезпечення рівного доступу громадян до якісної освіти, їх підготовки до життя в новому суспільстві. Дистанційне навчання та активне використання новітніх навчальних технологій має свої незаперечні переваги й у підвищенні кваліфікації педагогічних кадрів.

Значну роль у поліпшенні якості освіти здатні відігравати інноваційні комплексні проекти, що поєднують традиційні методи навчання і просвітництва з новітніми технологіями. У січні 2013 р. Президент України підтримав своїм Указом пропозицію Національної академії наук України щодо підготовки та видання протягом 2013–2020 років Великої української енциклопедії. Дуже перспективним є проект створення та публікації у книжковій формі, на електронних носіях та в мережі Інтернет багатотомної Національної дитячої енциклопедії. Реалізація проектного підходу дає змогу вирішувати одночасно кілька важливих завдань, з-поміж яких: зміцнення єдиного змістовного поля у системі середньої освіти та подолання розбіжностей у навчальних програмах, дієве сприяння посиленню використання державної мови у навчальній практиці, активізація продуктивного діалогу між фахівцями-науковцями та педагогами, посилення ступеня наукової обґрунтованості навчальних програм та освітніх матеріалів.

Ефективне використання вчителями сучасних навчальних та інформаційних засобів і ресурсів вимагає належної методичної підготовки, підвищення професійної компетентності в галузі інформатизації освіти. Для цього мають бути розроблені вимоги до педагогічних кадрів щодо володіння ними засобами сучасної комп'ютерної техніки. У нинішніх умовах ІКТ-компетентність має стати обов'язковим елементом атестації педагогічних кадрів. Необхідно сформулювати постійно діючу систему навчання й підтримки вчителів, виклада-

чів і керівних кадрів освіти щодо застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Це потрібно передбачити при розробленні та реалізації реформи педагогічної освіти.

Незамінною є роль української школи у вихованні дітей та учнівської молоді. Проте у цій сфері залишається багато невирішених проблем. Їх наявність зумовлена і успадкованою з радянських часів парадигмою освіти, яка суттєво звужує можливості для особистісного розвитку учня, рецидивами авторитарної, репресивної педагогіки, і вадами, набутими українською освітою за роки переходу до нових суспільних відносин.

Трансформація суспільства на ринкових засадах призвела до надмірної формалізації та комерціалізації взаємовідносин суб'єктів освітнього процесу. Серед багатьох працівників освіти та й загалом у суспільстві поширилося розуміння її лише як сфери надання освітніх послуг, що нібито не потребує уваги до виховання, розвитку особистості учня. За роки незалежності частка вихователів і педагогів-організаторів з-поміж педагогічних працівників у школі зменшилася майже удвічі.

Недооцінка виховного складника в освіті не дає змоги ефективно протидіяти нав'язуванню дітям і молоді культу сили, грошей і споживацтва, асоціального способу життя, що викликає обґрунтовану тривогу в українському суспільстві. За даними соціологічних опитувань, понад 40% громадян України стурбовані поширенням в учнівському середовищі вживання наркотиків, спиртних напоїв, проявів аморальності, бездуховності, ранніх сексуальних стосунків; близько третини – поборами з батьків; кожен четвертий – хабарами, яких вимагають учителі, керівництво навчального закладу; кожен п'ятий – упередженим ставленням учителів до учнів, необ'єктивним оцінюванням їхніх навчальних досягнень, випадками приниження вчителями учнів і фізичного насильства над ними, а також характером взаємин між учнями, значною мірою зумовленим майновою нерівністю.

Варто зазначити послаблення впливу школи на життєву успішність випускників, їх визначення щодо професійної кар'єри. З-поміж громадян віком 56 років і старше позитивний вплив шкільних учителів на свої життєві досягнення визнають близько 51%, серед 30–55-річних – 43%, серед молоді від 18 до 29 років – лише 36%.

Головним предметом виховання є формування цінностей, що утворюють світоглядний стрижень особистості, слугують для неї орієнтирами в житті й діяльності. Однак сьогодні становлення ціннісних орієнтацій учнів загальноосвітніх навчальних закладів відбувається здебільшого стихійно, за мінімальної участі освіти, учителя. Нинішні учні 10–11-х класів, що перебувають на порозі входження в самостійне життя, зазвичай зорієнтовані передусім на вітальні (здоров'я, матеріальна забезпеченість) і гедоністичні (розваги, задоволення) цінності. Процес переорієнтації молоді на постматеріалістичні цінності, з-поміж яких провідне місце посідають екологічна свідомість і здоровий спосіб життя, особистісна свобода й незалежність, пізнання і творчість, саморозвиток і самореалізація, відбувається повільно. Це ставить молодих українців у гіршу позицію порівняно із західними ровесниками, робить їх, по суті, людьми вчорашнього дня, малоцікавими у сучасному глобалізованому світі й недостатньо конкурентоспроможними.

Несприятливу ситуацію для майбутнього країни, демократичного розвитку суспільства зумовлює те, що більшість молодих громадян, які сьогодні здобувають середню освіту, не надають істотного значення толерантності, чесності, чуйності, совісті, повазі до життя і прав людини, іншим гуманіс-

тичним і моральним цінностям. Суперечностями позначене становлення громадянської, правової, екологічної позиції дітей та учнівської молоді. Близько двох третин старшокласників стверджують, що пишаються своїм українським громадянством, проте майже стільки ж готові змінити його на громадянство інших країн. У молодіжному середовищі набуває небезпечних розмірів індиферентне, а подекуди нігілістичне ставлення до правових норм, недостатня повага до Конституції та законів держави. Подолання цих негативних явищ, виховання молоді у дусі патріотизму, взаємної довіри, поваги і допомоги мають стати пріоритетом діяльності української школи на всіх етапах навчання.

Не послаблюються тенденції нереалістичного, а почасти й безвідповідального планування свого майбутнього частиною учнівської молоді. Здійснюючи первинний професійний вибір, лише кожен третій старшокласник бере до уваги власні здібності та затребуваність фахівців на ринку праці, й тільки кожен п'ятий спирається на знання про майбутню професію. Близько третини абітурієнтів вступають до вищих навчальних закладів не за тим фахом, який хотіли б отримати. Це призводить до зростання безробіття серед молоді, засилля на ринку праці байдужих, некомпетентних фахівців.

Настав час повернути українську школу обличчям до виховання, рішуче змінити формально інтерпретовану scientistсько-технократичну парадигму освіти на гуманістичну, людиноцентричну. Потрібно, щоб у цьому брало активну участь усе суспільство, передусім на рівні місцевих громад, які у процесі реформування системи місцевого самоврядування повинні отримати реальний голос у справах освіти. Досягнення нових цілей виховання, перебудова його відповідно до сучасних потреб значною мірою залежатимуть від ступеня зацікавленості, дієвого сприяння навчальним закладам з боку органів державної влади і місцевого самоврядування, територіальних громад, організацій громадянського суспільства, представників фахової спільноти, засобів масової інформації. Модернізації шкільної освіти слід надати системності та завершеності, узгодженості суспільних потреб і очікувань та державного замовлення.

2.2.3. Професійна освіта

Професійну освіту в Україні у 2012/2013 навчальному році забезпечували 334 вищих навчальних заклади III і IV рівнів акредитації (навчалось 1824,9 тис. студентів), 489 вищих навчальних закладів I і II рівнів акредитації (345,2 тис. студентів), 972 професійно-технічних навчальних заклади (423,3 тис. учнів), кілька сотень закладів післядипломної освіти. Водночас кількісні та якісні параметри підготовки професійних кадрів у країні не повною мірою відповідають потребам економічного та суспільного розвитку. Тому велика частка валового внутрішнього продукту (а це 2,6% ВВП у 2012 р.), що спрямовується на потреби вищої (2,1%), професійно-технічної (0,4%) та післядипломної (близько 0,1%) освіти, витрачається недостатньо ефективно.

Є кілька причин такого становища.

Насамперед – це **неоптимальна рівнева й галузева структура** освітньої системи, від якої залежить професійна підготовка персоналу.

Варто виділити також **невиправдано високі кількісні показники вищої освіти** минулих років, за якими надто часто криється брак якості. За часткою

залученості молодого населення відповідного віку у вищу школу у 2010 р. Україна (79%) випереджала західні країни (76% у 29 країнах Північної Америки та Західної Європи). У Європі Україна за кількістю студентів поступається лише Туреччині (в 1,6 раза більшій за кількістю населення) та Росії (у 3,2 раза більшій за цим показником).

Крім того, у вищій освіті спостерігається **невиправданий ухил до так званої університетської освіти** (частка якої складає 85%, у західних країнах – 77%), однак, незважаючи на її значні масштаби, частка аспірантів і докторантів, навпаки, є відносно невеликою – дещо більшою за 1% (у світі – 2%, у західних країнах – 3%). З-поміж кваліфікованих працівників, які поповнюють ринок праці, випускники вищих навчальних закладів III і IV рівнів акредитації складають 61% і не затребувані в такій кількості.

До того ж **неоптимальною є структура кадрів із вищою освітою за напрямками та спеціальностями**. Наприклад, порівняно з усередненими даними по Німеччині, Великій Британії та Франції Україна відстає за часткою випускників освітніх сфер: науково-природничої (у 2,4 раза), гуманітарної та мистецької (2,8 раза), охорони здоров'я та соціального захисту (3,6 раза). Натомість готує забагато фахівців з аграрних (у 4 рази більше, ніж у середньому у вказаних країнах) і соціальних наук, бізнесу та права (44% від усіх випускників – невиправдано великий відсоток).

Така структура фахової підготовки не тільки не відповідає очікуванням роботодавців, а й ускладнює здійснення інноваційних перетворень в економіці, до того ж вона не орієнтована на розвиток людського потенціалу. Як наслідок, за роки незалежності частка (18,7%) випускників навчальних закладів досягла максимальної величини серед безробітного активного населення, а національна економіка не набула ознак інноваційної.

Отже, задля досягнення якісних зрушень невідкладним є завдання встановлення оптимального балансу в підготовці кваліфікованих робітників, молодших спеціалістів, інших фахівців із вищою освітою, що сприятиме запобіганню «перекваліфікації» економіки, коригуванню кількості фахівців із вищою освітою бакалаврського та магістерського рівнів і водночас подоланню дефіциту кваліфікованих робітників і молодших спеціалістів. Пріоритети незатребуваної кількості необхідно замінити пріоритетами гарантовано затребуваної якості.

Розв'язанню цієї проблеми сприятимуть такі кроки.

1. Розроблення законодавства щодо формування повноцінної освітньої ланки – середньої професійної освіти завдяки інтеграції нинішньої професійно-технічної освіти та вищої освіти I і II рівнів акредитації, об'єднання професійно-технічних училищ і технікумів у професійні коледжі. Утворені на консолідованій основі професійні заклади нового типу мають готувати і кваліфікованих робітників, і молодших спеціалістів, що за змістом набутих кваліфікацій більш споріднені між собою, ніж із бакалаврами та магістрами.

2. На основі затвердженої Урядом Національної рамки кваліфікацій необхідно за участю роботодавців пришвидшити розроблення галузевих рамок кваліфікацій та активізувати моніторингову і прогностичну роботу задля визначення того, працівників яких кваліфікацій і в якій кількості потребує сучасна економіка з урахуванням перспектив подальшого її розвитку. Відповідні корективи необхідно внести в державне замовлення на підготовку кадрів і в систему її стимулів. Важливо також визначити перелік регульованих професій, обіймання посади яких має відповідати чітким вимогам до фахової освіти і кваліфікацій, післядипломного навчання працівників. Потребують

перегляду й уточнення освітні напрями та спеціальності задля їх укрупнення, інтеграції та забезпечення наскрізності за рівнями освіти. В умовах мінливості світу, зростаючої географічної та економічної мобільності кваліфікованої робочої сили звужена й надміру подрібнена система підготовки кадрів відходить у минуле.

3. З огляду на необхідність формування інноваційної конкурентоспроможної економіки особливої уваги потребує модернізація вищої освіти, яка готує найбільш кваліфіковані кадри. Тут багато претензій передусім до якості навчання та наукових досліджень у системі вищої освіти. Саме на випускників вищих навчальних закладів найбільше нарікань від роботодавців. Дійсно, в Україні частка дорослого населення віком 25 років і старші, яке формально має вищу освіту, складає 38%, що більше, ніж у Німеччині та Франції (по 24%), Японії (30%), Швейцарії (33%), Великій Британії (34%), однак продуктивність суспільної праці у п'ять–сім разів менша порівняно із цими розвиненими країнами. Громадян також здебільшого не влаштовує якість фахової підготовки у вітчизняній вищій школі, адже вона не гарантує їм працевлаштування за фахом і гідну заробітну плату.

На міжнародній арені українські вищі навчальні заклади поки що не здобули належного визнання, молодь західних країн не прагне здобувати вищу освіту в Україні. Для порівняння, у країнах-сусідах з-поміж студентів-іноземців громадяни країн Північної Америки й Західної Європи у Польщі складають 27%, Словаччині – 25%, Угорщині – 37%. При цьому українські вищі навчальні заклади мають потенціал підготовки набагато більшої кількості іноземних студентів, у т.ч. з європейських країн, де останнім часом бракує фахівців, підготовка яких в Україні здійснюється на традиційно високому рівні. Для реалізації цього потенціалу необхідні узгоджені дії відповідних державних органів і вищих навчальних закладів.

Одним зі способів реформування вищої освіти є створення умов для реальної автономії університетів. Час довів неефективність надмірного централізованого управління зазначеними інтелектуальними осередками суспільства. Це стосується академічної, адміністративної, кадрової та фінансової автономії, всебічного розвитку академічної свободи. Водночас забезпечити відповідальність закладів за результати діяльності можна лише в контексті їх змагальності не стільки за кількість, скільки за якість студентів, а також за кращих викладачів, державне замовлення. Останнє має стимулювати, заохочувати й коригувати. Цього можливо досягти завдяки оптимізації мережі вищих навчальних закладів. Потрібно також ефективно підвищувати якість підготовки студентів, усувати примітивні та спрощені схеми здобуття вищої освіти.

Починати треба з удосконалення інструменту ліцензування. Ліцензії мають надаватися кращим закладам з урахуванням їх профілю й досвіду, за наявності реальних практичних потреб і відповідних ресурсів. Адже ситуація, коли у вищій школі для разового річного прийому є 2,4 млн ліцензованих місць, не сприяє ані інтелектуальному відбору вступників, ані конкуренції закладів за право готувати фахівців, ані оптимізації обсягу їхньої підготовки.

Крім того, ліцензування потрібно доповнити механізмами зовнішнього та внутрішнього забезпечення якості. Важливо створити незалежні агенції із забезпечення якості вищої освіти, у яких мають бути зацікавлені насам-

перед вищі навчальні заклади. Це відповідатиме принципам болонської модернізації вищої школи з метою створення привабливого й конкурентоспроможного Європейського простору вищої освіти, невід'ємним складником якого має стати українська вища освіта.

Законодавчо закріпленою невід'ємною функцією вищої школи має стати наукова й науково-технічна діяльність. Нині її частка за обсягами фінансування у середньому складає лише 3% від видатків на утримання вищих навчальних закладів (у вищих навчальних закладах країн Організації економічного співробітництва і розвитку цей показник складає 25–30%). Як наслідок, інтегральний внесок вищої школи у виконання наукових і науково-технічних робіт у країні за параметрами фінансування складає лише 6,3%. Усе це дисонує з тим, що до роботи у вищій школі залучено 80% кандидатів і 90% докторів наук, наявних в Україні.

Вищі навчальні заклади мають реально стати провідними центрами освіти, досліджень, інновацій. Продуктивним шляхом такого розвитку може стати концентрація ВНЗ, особливо в регіонах, де на цій основі з'являться потужні регіональні університети. Це дасть змогу створити необхідну для якісної роботи інфраструктуру, забезпечити потрібні показники основної діяльності, домогтися конкурентоспроможності вітчизняних закладів у світі.

Із цією метою система національного моніторингу та ранжування закладів має працювати на повну потужність, виявляти з-поміж них неефективні, формувати пропозиції для оптимізації мережі вищої освіти в Україні та цільової підтримки розвитку найкращих університетів. Адже вітчизняні університети, академії, інститути мають забезпечувати економіку насамперед фахівцями розвитку й інновацій, спроможними сприяти технологічному переозброєнню виробництва, підвищенню продуктивності суспільної праці.

Особливої уваги потребують умови діяльності науково-педагогічних працівників. Заробітна плата викладачів і дослідників у вищій школі має бути конкурентоспроможною, сприяти залученню до роботи найкращих представників суспільства, не ставити фахівців найвищої кваліфікації у пригноблене становище пошуку додаткових підробітків.

Не набула достатнього розвитку система післядипломної освіти, яка має оперативно реагувати на зміни економічних і суспільних потреб у кваліфікації кадрів, забезпечувати безперервну освіту дорослих. У 2011 р. опанували нові професії та підвищили кваліфікацію 1,2 млн (11,2%) працівників. Отже, не виконується навіть мінімальна вимога щодо підвищення кваліфікації, принаймні раз на п'ять років. З метою забезпечення належного підвищення кваліфікації працівників необхідно створити вигідні умови для активізації роботодавців у сприянні фаховому зростанню працівників. Виправленню ситуації слугуватиме запровадження нових форм навчання, зокрема дистанційних. Для досягнення цієї мети також необхідно більш повно використовувати можливості провідних українських університетів.

2.2.4. Наука та інновації

Наука в сучасному світі загалом і в Україні зокрема характеризується комплексністю та багатовимірністю, відіграючи важливу роль в економічній, соціальній і гуманітарній сферах. Виконання пріоритетних завдань інноваційного суспільного та державного розвитку, впровадження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку національної економіки є можливими лише

за умови максимального використання й оновлення науково-технологічного та освітнього потенціалу. У світовому масштабі інновації дедалі більше стають джерелом зростання продуктивності праці. Так, зростання ВВП за рахунок упровадження нових технологій у передових країнах досягає показника 90%, а інвестиції дають значно вищі результати за наявності висококваліфікованих працівників і сучасної технологічної бази. Модернізація вітчизняної освітньо-наукової системи вимагає системної роботи за кількома основними напрямками.

1. Подолання дисбалансу між науковим потенціалом України та можливостями вітчизняного виробництва. Значною проблемою наукової сфери України на сучасному етапі є системне протиріччя між наявністю досить потужного наукового комплексу, здатного продукувати результати високого світового рівня, та браком адекватного попиту на існуючі й потенційні результати досліджень і розробки українських науковців з боку національної економіки. Тож очевидно, що розвиток наукової сфери, в широкому розумінні цього терміна (включно з інноваційними, освітніми, соціокультурними компонентами), передбачає необхідність напрацювання дієвих засобів і механізмів подолання зазначеного протиріччя. Указана проблема, незважаючи на діяльність наукових організацій, спрямовану на збереження наукового потенціалу, вже призвела протягом останнього десятиріччя до появи ознак його стагнації, а часом і руйнування. Так, упродовж 2000–2012 рр. кількість спеціалістів, які виконували наукові й науково-технічні роботи, скоротилася з 120,7 тис. до 89,6 тис. осіб, а кількість наукових організацій – з 1490 до 1208 (при цьому найбільше скорочення відбулося у секторі технічних наук).

Вирішення питань розвитку вітчизняної науки, враховуючи її важливу роль і значення для суспільства, потребує масштабних перетворень, що виходять за межі наукової сфери. Передусім ідеться про необхідність здійснення структурних реформ національної економіки, розвитку сучасних наукоємних виробництв, конкурентного середовища, заохочення підприємницької активності громадян (насамперед середнього та малого бізнесу виробничого сектору), що, зрештою, приведе до необхідних модернізаційних змін у структурі економіки в цілому. Здійснення таких масштабних позитивних змін потребує значного часу й зусиль, проте якраз у цьому питанні продумана й цілеспрямована модернізація наукової сфери здатна стати потужним чинником перетворень в економіці загалом, рушієм переходу до прогресивних технологічних укладів, розвитку нових наукоємних виробництв, підготовки сучасних високоосвічених фахівців.

З огляду на зазначені особливості, на сучасному етапі підвищується актуальність подальшої оптимізації державного управління науковою сферою, стимулювання розвитку інноваційних секторів національної економіки, зміцнення міжнародного співробітництва. На вирішення цих нагальних завдань була спрямована діяльність держави у науковій сфері у 2012 р. У вересні 2012 р. Кабінетом Міністрів України було ухвалено Концепцію реформування державної політики в інноваційній сфері, спрямовану на вирішення завдання, визначеного у Програмі економічних реформ, щодо збільшення з 10,7 до 25% частки промислових підприємств, що провадять інноваційну діяльність, та підвищення з нинішніх (2011 р.) 0,73 до 1,5% наукоємності валового внутрішнього продукту за рахунок усіх джерел фінансування. Концепція пе-

редбачає створення сприятливих економічних (податкових, кредитних, страхових) умов прискореного розвитку інновацій; створення сучасних основ інноваційних процесів; сприяння створенню нової інституційної бази інноваційної діяльності.

2. Широке запровадження конкурсного фінансування наукових досліджень, застосування проектного підходу. Вітчизняна наука має значні напрацювання та відповідний потенціал для того, аби у стислі терміни істотно наростити масштаби і практичну віддачу досліджень у багатьох актуальних напрямках: математика й теоретична фізика, нанотехнології, радіофізика, імунобіотехнології, молекулярна діагностика; біотехнологія рослин, кріомедицина, нейрофізіологія, інформатика, мікро- та оптоелектроніка; аерокосмічні технології, а також у низці інших напрямів фізики, хімії, біології. Однак існуюча система розподілу й використання бюджетного фінансування науки не може забезпечити ефективних механізмів управління державним сектором наукових досліджень і не дає змоги перерозподіляти ресурси відповідно до встановлених пріоритетних напрямів.

Важливим кроком для підвищення ефективності фінансування наукової сфери стало ухвалення Кабінетом Міністрів України у жовтні 2012 р. Концепції реформування системи фінансування та управління науковою і науково-технічною діяльністю, якою передбачено поетапне збільшення обсягу видатків із державного бюджету на проведення наукових досліджень і науково-технічних розробок, що відбираються на конкурсній основі; залучення іноземних експертів до оцінювання наукових проектів; удосконалення порядку формування державного замовлення на проведення наукових досліджень, науково-дослідних або дослідно-конструкторських розробок.

Перспективним напрямом є залучення вітчизняного наукового потенціалу до різноманітних проектів модернізації українського оборонно-промислового комплексу як складника реформування Збройних Сил України. Крім підвищення ступеня обороноздатності армії, розроблення новітніх технологій, їх оперативне впровадження у виробництво продукції оборонного призначення приведе до зростання її конкурентоспроможності на зовнішніх ринках, а отже, й до додаткових надходжень до державного бюджету, зміцнення військово-технічного, виробничого та наукового співробітництва із зарубіжними партнерами. Цей напрям дасть змогу також забезпечити певним секторам української науки практичну реалізацію свого потенціалу, а отже, і перспективу подальшого розвитку.

Для ефективного цільового використання коштів і ресурсів потрібно ширше застосовувати проектний підхід – визнану в усьому світі методологію вирішення організаційно-технічних проблем, основним завданням якої є вибір та ефективна організація виконання обраного проекту. Управління проектами на сьогодні є однією з найбільш актуальних і прогресивних управлінських технологій, спрямованих не на процес, а на кінцевий продукт. У цьому контексті велике значення має запровадження дієвого механізму конкурсного відбору наукових проектів. Саме за рахунок розширення проектного конкурсного фінансування наукових досліджень можна оптимізувати систему бюджетного фінансування науки.

3. Розвиток механізмів участі наукової громадськості у формуванні наукової політики. Важливим аспектом модернізації освітньо-наукової системи в контексті становлення громадянського суспільства є залучення наукової громадськості до формування наукової політики, що сприятиме значному

підвищенню її ефективності. Розбудова національної наукової системи, підвищення її престижу, забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку багато в чому залежать від налагодження дієвої співпраці між органами державної влади й науковою громадськістю.

Законодавством України передбачено механізми участі інститутів громадянського суспільства загалом і наукових громадських організацій зокрема у формуванні та реалізації державної політики. Механізми залучення наукової громадськості до питань формування наукової політики закріплено в низці нормативних актів: в Указі Президента України «Про стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» від 24 березня 2012 р., постановках Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. і «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених громадськими організаціями та творчими спілками, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка» від 12 жовтня 2011 р.

Відповідно до цих документів основними механізмами взаємодії влади та громадськості є участь представників наукової громадськості в роботі колегіальних органів, діяльності підготовчих комісій і робочих груп, створених при органах влади, різні форми консультацій із представниками наукової громадськості, проведення громадських слухань, прийняття програм, ухвалення концепцій у сфері формування засад наукової політики, подання звернень, клопотань, пропозицій, здійснення науковцями експертизи актів, документів, програм стосовно наукової політики. Залучення наукової громадськості до вирішення питань розвитку науки сприятиме ухваленню ефективних рішень завдяки глибшому й ширшому розумінню існуючих проблем. Владні рішення та пропозиції ліпше сприйматимуться науковим середовищем, якщо його думка враховуватиметься у процесі підготовки до прийняття цих рішень.

Отже, першочерговим завданням на найближчий термін для відповідних державних інституцій є вироблення з максимальним залученням наукової спільноти ефективних конкретних заходів, спрямованих на реалізацію положень Концепції реформування системи фінансування та управління науковою і науково-технічною діяльністю, та послідовна їх реалізація.

4. Посилення ступеня інтеграції науки з вищою освітою. Сучасні навчально-дослідницькі центри здатні дієво сприяти виконанню ще одного актуального для вітчизняної освітньо-наукової системи завдання – зближення науки й вищої освіти із перспективою адекватного поєднання наукової та освітньої діяльності в українських дослідницьких університетах. Такі інноваційні навчально-дослідницькі центри мають залучати до роботи і фахівців відповідних науково-дослідних установ, і провідних науковців, які працюють в університетах, аспірантів і студентів. Перспективним напрямом інтеграції науки та освіти є також реорганізація окремих відомчих наукових установ, що спеціалізуються на здійсненні прикладних досліджень, та їх приєднання до університетів.

Для інтенсифікації процесу зближення науки й вищої освіти доцільною є також більш тісна інтеграція досліджень, здійснюваних у наукових установах та університетах, запровадження цілісних наукових програм і масштабних

дослідницьких проектів, до яких на всіх етапах виконання залучатимуться представники наукових організацій та університетів із різних регіонів України, а також іноземні спеціалісти.

При цьому однією з вирішальних передумов успішного створення єдиного освітньо-наукового комплексу є суттєве розширення університетської автономії і в академічному та дослідницькому, і в господарському плані, у т.ч. в частині розпорядження коштами у межах науково-дослідної та інноваційної діяльності, комерціалізації результатів досліджень.

5. Розширення міжнародного співробітництва в науковій сфері. Україна продовжує розвивати міжнародне співробітництво в науковій і науково-технологічній сферах, передусім із країнами ЄС, СНД, зі США та провідними державами Азії. Особливе значення для вітчизняної науково-технологічної сфери матиме активізація співпраці з Індією, у т.ч. у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, у якій індійські компанії впевнено посідають провідні місця у світі. Новий рівень співпраці в ІТ-сфері з індійськими компаніями сприятиме подальшому розвитку українських інноваційних компаній, які вже довели свою здатність не тільки виконувати певні види робіт, а й створювати нові проривні технології, зацікавлення якими виявляють світові лідери цієї сфери.

Важливим етапом міжнародної співпраці в науковій сфері став розгляд доповіді експертної місії ЦЕРН (Європейська рада з ядерних досліджень) щодо відповідності України критеріям асоційованого члена ЦЕРН, який відбувся на засіданні Ради ЦЕРН 20 вересня 2012 р. Рада ухвалила позитивне рішення – розпочати переговори з українською стороною про офіційне надання нашій державі асоційованого членства у цій провідній міжнародній науковій організації.

Для розвитку міжнародного співробітництва України в науково-інноваційній сфері важливе значення мають наукометричні результати українських дослідників, що визначаються на основі показників представленості доробку вітчизняних науковців у провідних міжнародних базах даних наукової інформації. Упродовж кількох останніх років поспіль Україна в міжнародній базі *SCOPUS* посідає місця у четвертому десятку, що забезпечується порівняно високою кількістю та якістю наукових праць на кількох традиційно сильних в Україні напрямках, з-поміж яких є, зокрема, фізика й астрономія, матеріалознавство, молекулярна біологія, генетика, хімія. Відносно невисокі місця в загальному рейтингу автоматично не означають низької якості роботи українських науковців, проте вони наочно свідчать про те, що міжнародна наукова спільнота є недостатньо поінформованою про роботу українських науковців.

Для подолання такого становища необхідно вживати заходів із розвитку науково-видавничої інфраструктури (з максимальним використанням технологій електронної публікації), глибшого вивчення майбутніми науковцями іноземних мов, підвищення рівня знайомства науковців з організаційно-економічними аспектами наукових досліджень у сучасному світі, заохочення участі в міжнародних наукових проектах на рівні і великих наукових установ, і менших дослідницьких колективів, заохочення підприємницької ініціативи молодих науковців.

Головні напрями модернізації вітчизняної наукової системи. Враховуючи визначальні риси вітчизняної наукової сфери, тенденції розвитку і потреби суспільства й держави, зусилля державних органів, що працюють у цій сфері (з активним залученням представників наукової спільноти і громадських ор-

ганізацій), необхідно спрямувати на вирішення, зокрема, таких пріоритетних завдань:

- створення сприятливих інституційних та економічних умов для прискореного розвитку інновацій і сучасних наукоємних виробництв, у т.ч. в межах виконання пріоритетних державних програм і міжнародного партнерства;
- реформування системи фінансування та управління науковою і науково-технічною діяльністю, зокрема вжиття заходів щодо утвердження проектно-конкурсного принципу фінансування наукових досліджень і науково-технічних розробок, збільшення обсягів фінансування наукових проектів, що реалізуються в межах міжнародного співробітництва, заохочення приватної інвестиційної діяльності в науково-інноваційній сфері;
- посилення ступеня залученості наукової спільноти, громадських організацій до розроблення та реалізації рішень щодо розвитку науково-інноваційної сфери;
- розвиток нових організаційних форм здійснення наукових досліджень, що дають змогу реалізувати потенціал об'єднань наукових установ і вищих навчальних закладів;
- активізація діяльності наукових установ, вищих навчальних закладів і відповідних державних органів, спрямованої на забезпечення поінформованості міжнародної наукової спільноти щодо результатів роботи українських науковців;
- пропагування світоглядно-ціннісного значення науки, її ролі в розвитку суспільства та особистості, забезпеченні високої якості життя.

2.3. КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК РОЗБУДОВИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

2.3.1. Єдність і цілісність культурного простору – основа національної консолідації та соціально-економічного розвитку

Культурна фрагментація як загроза національній безпеці. Однією із причин політичної нестабільності, повільної розбудови громадянського суспільства та перманентних труднощів у економічному розвитку є недостатня єдність українського соціуму. Консолідація суспільства значною мірою забезпечується спільною національною культурою в широкому сенсі цього слова, яка охоплює етнічні особливості, світогляд, систему цінностей, мотиви соціальної поведінки.

Відсутність спільної культурної основи, поглиблення соціокультурних меж, що існують між окремими регіонами, мовними та релігійними спільнотами, яке ми спостерігаємо протягом останніх років, може призвести до соціокультурного розколу суспільства. Зазначені ризики особливо посилюються за умов політичної нестабільності та економічних негараздів, і це накладає особливу відповідальність і на державну владу, і на впливові політичні сили, що іноді спекулюють на соціокультурних розбіжностях і протиріччях із так-